

पंचायत राज व स्थानिक प्रशासन - संपूर्ण संदर्भ मार्गदर्शक

MPSC राज्यसेवा पूर्व-मुख्य, गट 'ब' व 'क' संयुक्त परीक्षा विशेष

प्रकाशक / स्रोत: MPSCToday (mpsctoday.com)

प्रकाशन तारीख व आवृत्ति: ऑक्टोबर २०२६ (प्रथम अद्ययावत आवृत्ति)

Nagpur, Maharashtra
mpsctoday.com

स्मरण तक्ता (Master Cheat Sheet) - उच्च-उत्पादन तुलनात्मक तक्ता

घटक / निकष	ग्रामपंचायत	पंचायत समिती	जिल्हा परिषद	महानगरपालिका
लागू कायदा (Applicable Act)	महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ (पूर्वीचा मुंबई ग्रामपंचायत कायदा)	महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१	महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१	महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम १९४९ (MMRDA / MMC Act)
सदस्य संख्या (Member Count)	७ ते १७ (लोकसंख्येनुसार विषम संख्येत)	१५ ते ४५ (लोकसंख्येनुसार)	५० ते ७५ (लोकसंख्येनुसार)	६५ ते २२१+ (लोकसंख्येच्या टप्प्यांनुसार)
राजकीय प्रमुख व कालावधी (Political Head & Term)	सरपंच (कालावधी: ५ वर्षे)	सभापती (कालावधी: २.५ वर्षे)	अध्यक्ष (कालावधी: २.५ वर्षे)	महापौर (कालावधी: २.५ वर्षे)
राजीनामा प्राधिकरण (Resignation Authority)	सदस्यांचा राजीनामा सरपंचाकडे; उपसरपंच व सरपंचाचा राजीनामा पं.स. सभापतीकडे	सदस्यांचा राजीनामा सभापतीकडे; उपसभापती व सभापतींचा राजीनामा जि.प. अध्यक्षांकडे	सदस्यांचा राजीनामा अध्यक्षांकडे; उपाध्यक्षांचा व अध्यक्षांचा राजीनामा विभागीय आयुक्तांकडे	नगरसेवकांचा राजीनामा महापौरांकडे; महापौरांचा राजीनामा राज्य शासनाकडे / विभागीय आयुक्तांकडे
अविश्वास ठराव नियम (No-Confidence Motion Rules)	१/३ सदस्यांची मागणी; २/३ बहुमताने मंजूर (महिला सरपंचासाठी ३/४ बहुमत). पहिल्या २ वर्षात व शेवटच्या ६	१/३ सदस्यांची मागणी; २/३ बहुमताने मंजूर (महिला सभापतीसाठी ३/४ बहुमत). पहिल्या	१/३ सदस्यांची मागणी; २/३ बहुमताने मंजूर. पहिल्या २ वर्षात आणता येत नाही.	३/४ बहुमताने अविश्वास ठराव पारित; किंवा राज्य शासन आपल्या अधिकारात

घटक / निकष	ग्रामपंचायत	पंचायत समिती	जिल्हा परिषद	महानगरपालिका
	महिन्यांत आणता येत नाही.	२ वर्षांत आणता येत नाही.		महापौरांना हटवू शकते.
प्रशासकीय प्रमुख, कॅडर व नियुक्ती प्राधिकरण	ग्रामसेवक (Class III, जिल्हा परिषद कॅडर, नियुक्ती: CEO)	गटविकास अधिकारी - BDO (Class I/II, MPSC मार्फत, नियुक्ती: राज्य शासन)	मुख्य कार्यकारी अधिकारी - CEO (IAS अधिकारी, नियुक्ती: राज्य शासन)	महानगरपालिका आयुक्त - Municipal Commissioner (IAS अधिकारी, नियुक्ती: राज्य शासन)
वेतनाचा स्रोत (Source of Salary)	जिल्हा निधी / ग्रामनिधी (राज्य शासन अनुदान)	राज्य शासनाचा संचित निधी (State Consolidated Fund)	राज्य शासनाचा संचित निधी / जिल्हा निधी	महानगरपालिका निधी (Municipal Fund)

प्रकरण १: ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती

१.१ ७३ वी घटनादुरुस्ती कायदा (१९९२)

- **घटनात्मक स्थान:** भाग IX (Part IX), कलम २४३ ते २४३ ओ (Articles 243 to 243O), आणि ११ वी अनुसूची (11th Schedule - २९ विषय).
- **अमलबजावणी तारीख:** २४ एप्रिल १९९३ (म्हणून २४ एप्रिल हा 'राष्ट्रीय पंचायत राज दिन' म्हणून साजरा केला जातो).
- **महाराष्ट्रात अमलबजावणी:** २३ एप्रिल १९९४ पासून (महाराष्ट्र पंचायत राज अनुरूपता सुधारणा कायदा).

अनिवार्य विरुद्ध ऐच्छिक तरतुदी (Compulsory vs. Voluntary Provisions)

अनिवार्य तरतुदी (Compulsory)	ऐच्छिक तरतुदी (Voluntary)
१. त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था (२० लाखांपेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या राज्यांत मध्यस्थ स्तर वगळता)	१. खासदार व आमदारांना पंचायत संस्थांमध्ये प्रतिनिधित्व देणे
२. ग्रामसभेची स्थापना (कलम २४३A)	२. इतर मागासवर्गीयांसाठी (OBC) जागांचे आरक्षण
३. दर ५ वर्षांनी थेट निवडणुका (कलम २४३E)	३. वित्तीय अधिकार व कर लादण्याचे अधिकार देणे
४. एससी/एसटी साठी लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण व महिलांसाठी किमान ३३% (महाराष्ट्रात ५०%) आरक्षण	४. २९ विषयांचे पूर्ण हस्तांतरण
५. राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना (कलम २४३K)	५. न्यायालये किंवा न्याय पंचायतींची स्थापना
६. दर ५ वर्षांनी राज्य वित्त आयोगाची स्थापना (कलम २४३I)	६. आर्थिक विकास व सामाजिक न्यायासाठी योजना आखण्याचे अधिकार

१.२ ७४ वी घटनादुरुस्ती कायदा (१९९२)

- **घटनात्मक स्थान:** भाग IX-A (Part IX-A), कलम २४३ P ते २४३ ZG, आणि १२ वी अनुसूची (12th Schedule - १८ विषय).
- **अमलबजावणी तारीख:** १ जून १९९३.
- **नागरी स्थानिक संस्थांचे ३ प्रकार (कलम २४३Q):**
 - **नगर पंचायत:** ग्रामीण भागातून शहरी भागात रूपांतरित होणारा भाग (Transitional Area).
 - **नगर परिषद (Municipal Council):** लहान नागरी क्षेत्र (Smaller Urban Area).
 - **महानगरपालिका (Municipal Corporation):** मोठे नागरी क्षेत्र (Larger Urban Area).

१.३ पेसा कायदा, १९९६ (PESA Act - Panchayat Extension to Scheduled Areas)

- **समिती:** दिलीपसिंग भुरिया समितीच्या (Bhuria Committee) शिफारशीवर आधारित २४ डिसेंबर १९९६ रोजी संमत.
- **उद्देश:** भारतीय संविधानाचा भाग IX मधील तरतुदी अनुसूचित क्षेत्रांमधील (Scheduled Areas - 5th Schedule) आदिवासी भागांत लागू करणे.
- **आदिवासी ग्रामसभेचे विशेष अधिकार:**
 - गौण खनिज (Minor Minerals) उत्खननासाठी पूर्वपरवानगी व लिलावाचे अधिकार.
 - गौण वनोपज (Minor Forest Produce - MFP) वर मालकी हक्क.
 - जमीन हस्तांतरण (Land Alienation) रोखणे व हस्तांतरित जमीन परत मिळवणे.
 - दारूबंदी व अंमली पदार्थावर नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकार.

१.४ ११ वी व १२ वी अनुसूची - प्रमुख विषयांची विभागणी

- **११ वी अनुसूची (२९ विषय - ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य):** कृषी व कृषी विस्तार, जमीन सुधारणा, लघु सिंचन व पाणी व्यवस्थापन, पशुसंवर्धन व दुग्धविकास, मत्स्यव्यवसाय, सामाजिक व शेत रोपण वनशास्त्र, लघुउद्योग व अन्न प्रक्रिया, ग्रामीण गृहनिर्माण, पिण्याचे पाणी, रस्ते व पूल, ग्रामीण विद्युतीकरण, अपारंपरिक ऊर्जा, गरिबी निर्मूलन कार्यक्रम, प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण, तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, वाचनालये, सांस्कृतिक उपक्रम, बाजार व यात्रा, आरोग्य व स्वच्छता, कुटुंब कल्याण, महिला व बालविकास, समाजकल्याण, दुर्बल घटकांचे कल्याण, सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS), समुदाय मालमत्तांचे जतन.

घटनात्मक कलमांची सूची (२४३P ते २४३ZG):

- **२४३P:** व्याख्या
- **२४३Q:** नगरपालिकांची स्थापना
- **२४३R:** नगरपालिकांची रचना
- **२४३S:** वॉर्ड समित्यांची स्थापना व रचना (३ लाखांपेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरात)
- **२४३T:** जागांचे आरक्षण (महिलांसाठी ३३%, महाराष्ट्रात ५०%)
- **२४३U:** कालावधी (५ वर्षे)
- **२४३V:** सदस्यांची अपात्रता
- **२४३W:** अधिकार, जबाबदाऱ्या व कर्तव्ये (१२ वी अनुसूची)
- **२४३X:** कर लादण्याचा अधिकार व निधी
- **२४३Y:** राज्य वित्त आयोग
- **२४३Z:** खात्यांचे लेखापरीक्षण (Audit)
- **२४३ZA:** नागरी संस्थांच्या निवडणुका (राज्य निवडणूक आयोग)
- **२४३ZB:** केंद्रशासित प्रदेशांना लागू होणे
- **२४३ZC:** अपवाद असणारे प्रदेश
- **२४३ZD:** जिल्हा नियोजन समितीची (DPC) स्थापना

- २४३ZE: महानगर नियोजन समितीची (MPC) स्थापना
- २४३ZF: विद्यमान कायदे व नगरपालिकांचे चालू राहणे
- २४३ZG: निवडणूक बाबींमध्ये न्यायालयांच्या हस्तक्षेपास बंदी

१२ वी अनुसूची (१८ विषय - नागरी स्थानिक स्वराज्य): नागर नियोजन व नगररचना, जमिनीचा वापर व इमारत बांधकाम नियमन, आर्थिक व सामाजिक विकास नियोजन, रस्ते व पुलांचे बांधकाम, पाणीपुरवठा (घरगुती व औद्योगिक), सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता, अग्निशामक सेवा, नागरी वनीकरण व पर्यावरण रक्षण, अपंग व गतिमंद घटकांचे हितसंबंध जपणे, झोपडपट्टी सुधारणा, नागरी गरिबी निर्मूलन, नागरी सुविधा (उद्याने, मैदाने), सांस्कृतिक व शैक्षणिक दर्जा सुधारणे, स्मशानभूमी व दफनभूमी, जनावरांचे कोडवाडे व प्राण्यांविषयी क्रूरता रोखणे, जन्म-मृत्यू नोंदणी, सार्वजनिक सुविधा (पथदिवे, बस थांब stop), कत्तलखाने व चामडे उद्योगांचे नियमन.

परीक्षा हायलाइट्स:

✿ **DPC (कलम २४३ZD):** जिल्हा नियोजन समितीचे अध्यक्ष पालकमंत्री असतात व सचिव जिल्हाधिकारी असतात. समितीमध्ये ४/५ सदस्य हे जि.प. व नगरपालिकेतील निर्वाचित सदस्यांमधून निवडले जातात.

✿ **MPC (कलम २४३ZE):** महानगर नियोजन समितीमध्ये किमान २/३ सदस्य निर्वाचित लोकप्रतिनिधींमधून निवडले जातात.

प्रकरण २: पंचायत राजचा इतिहास व विविध समित्या

२.१ भारतातील व महाराष्ट्रातील पंचायत राजचा इतिहास

- **प्राचीन व मध्ययुगीन काळ:** चोळ साम्राज्यात स्वायत्त ग्रामसभांची उत्कृष्ट व्यवस्था ('उर' व 'सभा'). कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात व मेगॅस्थेनिसच्या 'इंडिका'मध्ये नगर प्रशासनाचा उल्लेख.
- **ब्रिटिश काळ:**
 - १६८७: भारतातील पहिली महानगरपालिका **मद्रास** येथे स्थापन.
 - १८७०: **लॉर्ड मेयोचा ठराव** (वित्तीय विकेंद्रीकरणाची सुरुवात).
 - १८८२: **लॉर्ड रिपनचा ठराव** — स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा '**महाधिकारपत्र**' (Magna Carta). लॉर्ड रिपन यांना 'स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे जनक' मानले जाते.
 - १९०७: शाही विकेंद्रीकरण आयोग (Royal Commission on Decentralization - अध्यक्ष: हॉबहाऊस).
 - १९१९ चा कायदा: स्थानिक स्वराज्य हा 'हस्तांतरित विषय' (Transferred Subject) बनवला.

२.२ राष्ट्रीय स्तरावरील महत्त्वाच्या समित्या

- **बलवंतराय मेहता समिती (१९५७):**
 - शिफारस: **त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था** (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद).
 - मुख्य केंद्रबिंदू: पंचायत समिती (प्रशासकीय व कार्यकारी संस्था).
 - २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी **नागौर (Nagaur)**, राजस्थान येथे जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते देशातील पहिल्या पंचायत राजचे उद्घाटन.
- **अशोक मेहता समिती (१९७७):**
 - शिफारस: **द्विस्तरीय व्यवस्था** (मंडळ पंचायत व जिल्हा परिषद). ग्रामपंचायत व पंचायत समिती रद्द करण्याची शिफारस.
 - १५,००० ते २०,००० लोकसंख्येच्या गटासाठी **मंडळ पंचायत (Mandal Panchayat)** स्थापन करण्याची शिफारस.
 - राजकीय पक्षांना थेट सहभागाची परवानगी.
- **जी. व्ही. के. राव समिती (१९८५):**
 - शिफारस: पंचायत राज संस्थेचे वर्णन '**मुळांशिवाय गवत**' (Grass without roots) असे केले.
 - जिल्हा परिषदेला मुख्य विकास संस्था बनवणे व विकास आयुक्तांची (CEO) निर्मिती.
- **एल. एम. सिंगव्ही समिती (१९८६):**
 - शिफारस: पंचायत राज संस्थांना **घटनात्मक दर्जा** देणे; न्याय पंचायतींची स्थापना.

२.३ महाराष्ट्रातील महत्वाच्या समित्या

तुलनात्मक विश्लेषण: बलवंतराय मेहता विरुद्ध वसंतराव नाईक समिती

निकष	बलवंतराय मेहता समिती (१९५७)	वसंतराव नाईक समिती (१९६०)
रचना व स्तर	त्रिस्तरीय (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद)	त्रिस्तरीय (महाराष्ट्राच्या गरजेनुसार तयार केलेली)
सर्वात शक्तिशाली स्तर	पंचायत समिती (प्रशासकीय व कार्यकारी केंद्र)	जिल्हा परिषद (जिल्हा स्तराला मुख्य विकास घटक मानले)
जिल्हाधिकाऱ्यांची भूमिका	जिल्हाधिकारी हे जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष असावेत	जिल्हाधिकाऱ्यांना जिल्हा परिषदेपासून वेगळे ठेवले; CEO (IAS) या स्वतंत्र प्रशासकाची तरतूद केली
अमलबजावणी	१ मे १९६२ पासून महाराष्ट्रात नाईक समितीच्या शिफारशीनुसार पंचायत राज सुरू झाले	महाराष्ट्र हे पंचायत राज स्वीकारणारे देशातील ९ वे राज्य ठरले

महाराष्ट्रातील इतर समित्या:

- ल. ना. बोंगिरवार समिती (१९७०): मूल्यांकन समिती; सरपंच समितीची शिफारस.
 - अकार्यक्षम ठरलेल्या न्याय पंचायती पूर्णपणे रद्द करण्याची शिफारस केली.
- बाबुराव काळे समिती (१९८०): जि.प. अध्यक्षांना मानधन व मानचिन्हे देण्याची शिफारस.
- पी. बी. पाटील समिती (१९८४): सरपंचांची थेट जनतेतून निवड करण्याची शिफारस, जि.प. अध्यक्षांना राज्यमंत्र्यांचा (Minister of State) दर्जा देण्याची शिफारस, व ग्रामसभांचे बळकटीकरण.

प्रकरण ३: ग्रामपंचायत व ग्रामसभा

३.१ महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ (महत्वाची कलमे)

- कलम ४: गाव घोषित करणे व ग्रामपंचायत स्थापन करणे (महसूल गाव).
- कलम ५: प्रत्येक गावासाठी एक ग्रामपंचायत असेल.
- कलम ६: ग्रामसभेच्या बैठका व तिची कर्तव्ये.
- कलम ७: ग्रामसभेच्या बैठका न बोलावल्यास सरपंच/उपसरपंच अपात्र ठरतात.
- कलम १०: ग्रामपंचायतीची रचना (सदस्य संख्या: ७ ते १७).
- कलम १४: ग्रामपंचायत सदस्यांची अपात्रता — १ सप्टेंबर २००१ नंतर २ पेक्षा जास्त अपत्ये असणे (२-Child Norm), घरात वापरण्यायोग्य शौचालय नसणे, शासकीय/सार्वजनिक जमिनीवर अतिक्रमण केलेले असणे, आणि सलग ३ ग्रामसभांना अनुपस्थित राहणे.
- कलम ३५: सरपंच व उपसरपंच यांच्याविरोधात अविश्वास ठराव.
- कलम ६०: ग्रामसेवकाची नियुक्ती व कर्तव्ये.

३.२ ग्रामसभा (Gram Sabha)

- स्वरूप: गावातील सर्व नोंदणीकृत मतदारांची संस्था (प्रत्यक्ष लोकशाहीचे उदाहरण).
- वार्षिक बैठका: आर्थिक वर्षात किमान ४ बैठका अनिवार्य (२६ जानेवारी, १ मे, १५ ऑगस्ट, २ ऑक्टोबर).
- गणपूर्ती (Quorum): एकूण सदस्यांच्या १५% किंवा १०० मतदार (यापैकी जे कमी असेल ते). महिला ग्रामसभेसाठी स्वतंत्र गणपूर्ती.
- अध्यक्षस्थान: सरपंच; सरपंचांच्या अनुपस्थिती उपसरपंच; दोघांच्या अनुपस्थिती ज्येष्ठ ग्रामपंचायत सदस्य.

३.३ सरपंच, उपसरपंच व ग्रामसेवक

- सरपंच: थेट किंवा सदस्यांमधून निवड (कायद्यातील सुधारणेनुसार). कालावधी ५ वर्षे.
- उपसरपंच: निर्वाचित सदस्यांमधून निवडला जातो.
- ग्रामसेवक:
 - वर्ग: गट-क (Class III) कर्मचारी.
 - नियुक्ती: जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी (CEO).
 - वैधानिक व कायदेशीर भूमिका (Statutory Roles): ग्रामपंचायतीचा प्रशासकीय प्रमुख, ग्रामसभेचा व ग्रामपंचायतीचा सचिव (कलम ६०), जन्म-मृत्यू व विवाह नोंदणी अधिकारी (Registrar of Births, Deaths & Marriages), आणि बालविवाह प्रतिबंधक अधिकारी (Child Marriage Prohibition Officer).
 - महाराष्ट्रातील ग्रामसेवक प्रशिक्षण संस्था (Training Institutes): गार्गोटी (कोल्हापूर), मांजरी (पुणे), कोसबाड (पालघर), शिंदेवाही (चंद्रपूर), अमरावती, बुलढाणा, जालना आणि परभणी.

प्रकरण ४: पंचायत समिती व गटविकास अधिकारी

४.१ महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ (पंचायत समिती तरतुदी)

- **स्वरूप:** पंचायत राजचा मध्यम स्तर (तालुका स्तर).
- **रचना:** तालुक्यातील जि.प. निर्वाचित सदस्य + पं.स. निर्वाचित सदस्य (जि.प.च्या एका मतदारसंघाचे २ पं.स. मतदारसंघ असतात).

४.२ कायदेशीर कलमे व प्रक्रिया

- **कलम ५६:** पंचायत समितीची स्थापना.
- **कलम ५७:** पंचायत समितीची रचना.
- **कलम ६७:** सभापती व उपसभापती यांची निवड (कालावधी: २.५ वर्षे).
- **कलम ७२:** अविश्वास ठराव (१/३ सदस्यांची सही, २/३ बहुमताने मंजूर).

४.३ गटविकास अधिकारी (Block Development Officer - BDO)

- **दर्जा:** राजपत्रित अधिकारी (Class I / Class II).
- **नियुक्ती:** MPSC राज्यसेवा परीक्षेद्वारे निवड; नियुक्ती राज्य शासनामार्फत.
- **कार्य व अधिकार:**
 - पंचायत समितीचा प्रशासकीय प्रमुख व पदसिद्ध सचिव.
 - पंचायत समितीच्या निर्णयांची अमलबजावणी करणे.
 - तालुक्यातील सर्व विकास कामांवर व कर्मचाऱ्यांवर प्रशासकीय नियंत्रण ठेवणे.

प्रकरण ५: जिल्हा परिषद व मुख्य कार्यकारी अधिकारी

५.१ महाराष्ट्र जिल्हा परिषद अधिनियम १९६१ (महत्त्वाची कलमे)

- कलम ९: जिल्हा परिषदेची रचना (५० ते ७५ निर्वाचित सदस्य).
- कलम १६: सदस्यांची अपात्रता.
- कलम ४२: अध्यक्षचा व उपाध्यक्षांचा राजीनामा.
- कलम ४९: अध्यक्ष व उपाध्यक्षांविरुद्धात अविश्वास ठराव.
- कलम ५४: अध्यक्षचे अधिकार व कर्तव्ये.
- कलम ९४: मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्याची (CEO) नियुक्ती.
- कलम ९५: मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्याचे अधिकार व कर्तव्ये.
- विषय हस्तांतरण व कार्यविभागणी: महाराष्ट्रात एकूण विषयां पैकी १२८ विषय जिल्हा परिषदेकडे, ७४ विषय पंचायत समितीकडे आणि ७९ विषय ग्रामपंचायतीकडे सोपवण्यात आले आहेत.
- CEO परत बोलावणे (Recall Provision): जिल्हा परिषदेच्या एकूण निर्वाचित सदस्यांच्या किमान २/३ बहुमताने ठराव संमत झाल्यास राज्य शासनाला मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्याची (CEO) परत मागणी/बदली करणे बंधनकारक असते.

५.२ जिल्हा परिषदेची विषय समित्यांची रचना

- स्थायी समिती (Standing Committee): सर्वात शक्तिशाली समिती; जि.प. अध्यक्ष हे तिचे पदसिद्ध सभापती असतात.
- विषय समित्या (विषय समित्यांची संख्या: ९):
 - वित्त समिती
 - शिक्षण समिती
 - आरोग्य समिती
 - कृषी समिती
 - समाजकल्याण समिती (सभापती अनुसूचित जाती/जमातीचा असावा लागतो)
 - महिला व बालकल्याण समिती (सभापती महिला असावी लागते)
 - पशुसंवर्धन व दुग्धविकास समिती
 - जलसंधारण व पाणीपुरवठा समिती
 - कामगार व बांधकाम समिती

५.३ तुलनात्मक विश्लेषण: जिल्हाधिकारी (District Collector) विरुद्ध मुख्य कार्यकारी अधिकारी (CEO)

निकष	जिल्हाधिकारी (Collector)	मुख्य कार्यकारी अधिकारी (CEO)
प्रशासकीय क्षेत्र	जिल्हा महसूल, कायदा व सुव्यवस्था, निवडणूक प्रशासन	जिल्हा परिषदेचे विकास प्रशासन व पंचायत राज विकास कामे
नियुक्ती व कॅडर	भारतीय प्रशासकीय सेवा (IAS - Senior Scale)	भारतीय प्रशासकीय सेवा (IAS - Senior/Junior Scale)
जिल्हा परिषदेशी संबंध	जि.प.च्या थेट नियंत्रणाबाहेर; परंतु आपत्कालीन परिस्थितीत नियंत्रण	जिल्हा परिषदेचा प्रशासकीय प्रमुख व कार्यकारी प्रमुख
सीआर (CR) नोंदी	विभागीय आयुक्त नोंदी घेतात	जि.प. अध्यक्ष CEO च्या कामाबाबत गोपनीय अहवाल (CR) विभागीय आयुक्तांकडे पाठवतात

प्रकरण ६: नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था

६.१ नगर पंचायत, नगर परिषद व महानगरपालिका

- नगर पंचायत: ५,००० ते २५,००० लोकसंख्या; १७ निर्वाचित सदस्य.
- नगर परिषद (Municipal Council):
 - अ-वर्ग (Class A): १ लाखाहून अधिक लोकसंख्या (३८ ते ९५ सदस्य).
 - ब-वर्ग (Class B): ४०,००० ते १ लाख लोकसंख्या (२३ ते ३७ सदस्य).
 - क-वर्ग (Class C): २५,००० ते ४०,००० लोकसंख्या (१७ ते २३ सदस्य).
 - अध्यक्ष: नगराध्यक्ष.
- महानगरपालिका (Municipal Corporation):
 - ३ लाखाहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या मोठ्या शहरांत.
 - राजकीय प्रमुख: महापौर (Mayor - कालावधी २.५ वर्षे).
 - प्रशासकीय प्रमुख: महानगरपालिका आयुक्त (IAS अधिकारी).

६.२ वैधानिक समित्या व प्रशासकीय रचना

- प्रभाग समिती (Ward Committee): ३ लाखांपेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या मनपामध्ये अनिवार्य.
- स्थायी समिती (Standing Committee): महानगरपालिकेची मुख्य वित्तीय व निर्णय घेणारी समिती.
- निधी: महानगरपालिका निधी (Municipal Fund).

६.३ कटक मंडळे (Cantonment Boards)

- प्रशासकीय नियंत्रण: केन्द्रीय संरक्षण मंत्रालय (Ministry of Defence) अंतर्गत 'कटक मंडळ कायदा, २००६' (Cantonments Act, 2006) नुसार कार्यरत स्वायत्त नागरी संस्था.
- पदसिद्ध अध्यक्ष: लष्करी ठाण्याचे स्टेशन कमांडर (Military Station Commander / Officer Commanding the Station) हे पदसिद्ध अध्यक्ष असतात.
- उपाध्यक्ष: निर्वाचित नागरी सदस्यांमधून ५ वर्षांच्या कालावधीसाठी निवडला जातो.
- मुख्य कार्यकारी अधिकारी (CEO): भारतीय संरक्षण मालमत्ता सेवा (IDES - Indian Defence Estates Service) कॅडरचा अधिकारी; नियुक्ती भारताच्या राष्ट्रपतींकडून.
- कटक मंडळांचे वर्गीकरण (Categories):
 - प्रथम श्रेणी (Category I): ५०,००० पेक्षा जास्त नागरी लोकसंख्या.
 - द्वितीय श्रेणी (Category II): १०,००० ते ५०,००० नागरी लोकसंख्या.
 - तृतीय श्रेणी (Category III): २,५०० ते १०,००० नागरी लोकसंख्या.
 - चतुर्थ श्रेणी (Category IV): २,५०० पेक्षा कमी नागरी लोकसंख्या.
- महाराष्ट्रातील ७ कटक मंडळे: पुणे (Pune), खडकी (Kirkee - पुणे), देहूरोड (Dehuroad - पुणे), देवळाली (Deolali - नाशिक), कामठी (Kamptee - नागपूर), अहमदनगर (Ahmednagar), आणि औरंगाबाद (Aurangabad).

प्रकरण ७: जिल्हा व महसूल प्रशासन

७.१ महसूल प्रशासनाची उतरंड (Hierarchy of Revenue Administration)

- **विभागीय आयुक्त (Divisional Commissioner):** १८२९ मध्ये लॉर्ड विल्यम बेंटिंक (Lord William Bentinck) यांनी या पदाची निर्मिती केली. महाराष्ट्रात एकूण ६ महसूल विभाग आहेत (कोकण, पुणे, नाशिक, छत्रपती संभाजीनगर, अमरावती, नागपूर).
- **जिल्हाधिकारी (District Collector):** जिल्ह्याचा मुख्य महसूल अधिकारी व जिल्हा दंडाधिकारी (District Magistrate).
 - **जिल्हाधिकाऱ्यांची त्रिसुत्री भूमिका (Triple Role of District Collector):**
 - **१. महसूल अधिकारी (Collector):** जमीन महसूल वसुली, जमिनीचे अभिलेख (Records of Rights), पुनर्वसन व शासकीय जमिनींचे संरक्षण.
 - **२. जिल्हा दंडाधिकारी (District Magistrate - DM):** जिल्ह्यात कायदा व सुव्यवस्था राखणे, फौजदारी प्रक्रिया संहिता (CrPC) कलम १४४ लागू करणे, तुरुंग पाहणी, आणि शस्त्रास्त्र परवाने देणे.
 - **३. विकास व आपत्ती व्यवस्थापन समन्वयक (Development & Disaster Coordinator):** जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाचे (DDMA) अध्यक्ष, मुख्य जिल्हा निवडणूक अधिकारी (DEO), आणि जनगणना अधिकारी (Census Officer).
- **उपविभागीय अधिकारी (SDO / प्रांत अधिकारी):** उपविभागाचा प्रमुख.
- **तहसीलदार (Tehsildar):** तालुक्याचा मुख्य महसूल अधिकारी व तालुका दंडाधिकारी.
- **नायब तहसीलदार (Naib Tehsildar):** तहसीलदारांचा सहाय्यक.
- **महसूल निरीक्षक (Circle Inspector):** काही सजांचा मिळून बनलेल्या मंडळाचा प्रमुख.
- **मंडळ अधिकारी / महसूल निरीक्षक (Circle Officer / Circle Inspector):** तलाठ्याने नोंदवलेल्या ७/१२ मधील फेरफार नोंदींची (Mutation Entries) प्राथमिक तपासणी व अंतिम प्रमाणीकरण (Certification) करणे.
- **तलाठी (Talathi):** सजाचा (Saza) प्रशासकीय प्रमुख; एकूण २१ गाव नमुने (Village Forms) सांभाळणे, ७/१२ (जमिनीचा अधिकार दाखला) व ८-अ (खातेपुस्तिका) अद्ययावत ठेवणे, शेतसारा वसुली करणे.
- **पोलीस पाटील (Police Patil):** गावातील कायदा व सुव्यवस्था राखण्यात पोलीसांना व महसूल विभागाला मदत करणे (मुंबई ग्राम पोलीस कायदा १९६७ नुसार नियुक्ती).

प्रकरण ८: सराव प्रश्नोत्तरे व PYQs (Question Bank)

प्रश्न १: ७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार खालीलपैकी कोणती तरतूद अनिवार्य (Compulsory) आहे?

- (१) इतर मागासवर्गीयांसाठी (OBC) जागांचे आरक्षण
- (२) दर ५ वर्षांनी पंचायत संस्थांच्या निवडणुका घेणे
- (३) पंचायतींना कर लादण्याचे अधिकार देणे
- (४) न्यायालये किंवा न्याय पंचायतींची स्थापना करणे

● उत्तर: (२)

- **स्पष्टीकरण:** ७३ व्या घटनादुरुस्तीत दर ५ वर्षांनी नियमित निवडणुका घेणे, एससी/एसटी आणि महिलांसाठी आरक्षण, आणि राज्य निवडणूक व वित्त आयोगाची स्थापना या अनिवार्य तरतुदी आहेत. OBC आरक्षण व कर लादण्याचे अधिकार ऐच्छिक आहेत.

प्रश्न २: महाराष्ट्रात बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशींचा अभ्यास करण्यासाठी कोणती समिती स्थापन करण्यात आली होती?

- (१) ल. ना. बोंगिरवार समिती
- (२) पी. बी. पाटील समिती
- (३) वसंतराव नाईक समिती
- (४) अशोक मेहता समिती

● उत्तर: (३)

- **स्पष्टीकरण:** महाराष्ट्रात १९६० मध्ये वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीने जिल्हा परिषदेला सर्वात शक्तिशाली घटक बनवण्याची शिफारस केली.

प्रश्न ३: मुंबई ग्रामपंचायत कायदा १९५८ मधील कोणत्या कलमानुसार ग्रामसभेच्या बैठका न बोलावल्यास सरपंच/उपसरपंच अपात्र ठरतात?

प्रश्न ३: मुंबई ग्रामपंचायत कायदा १९५८ मधील कोणत्या कलमानुसार ग्रामसभेच्या बैठका न बोलावल्यास सरपंच/उपसरपंच अपात्र ठरतात?

● उत्तर: (३)

- **स्पष्टीकरण:** कलम ७ मधील तरतुदीनुसार सरपंचाने किंवा उपसरपंचाने एका आर्थिक वर्षात ग्रामसभेच्या अनिवार्य बैठका न बोलावल्यास ते पदावर राहण्यास अपात्र ठरतात.

प्रश्न ४: जिल्हा नियोजन समितीचे (DPC) पदसिद्ध सचिव कोण असतात?

- (१) जिल्हा परिषद अध्यक्ष
- (२) मुख्य कार्यकारी अधिकारी (CEO)
- (३) जिल्हाधिकारी (District Collector)
- (४) पालकमंत्री

● उत्तर: (३)

- **स्पष्टीकरण:** कलम २४३ZD अंतर्गत स्थापन होणाऱ्या जिल्हा नियोजन समितीचे (DPC) अध्यक्ष जिल्ह्याचे पालकमंत्री असतात, तर पदसिद्ध सचिव जिल्हाधिकारी असतात.

प्रश्न ५: ७४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार किती लोकसंख्येपेक्षा जास्त असलेल्या नागरी क्षेत्रात 'वॉर्ड समिती' (Wards Committee) स्थापन करणे बंधनकारक आहे?

- (१) १ लाख
- (२) २ लाख
- (३) ३ लाख
- (४) ५ लाख

- **उत्तर:** (३)

स्पष्टीकरण: कलम २४३S नुसार ३ लाख किंवा त्यापेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या नगरपालिकेच्या किंवा महानगरपालिकेच्या क्षेत्रात प्रभाग समिती (Wards Committee) स्थापन करणे घटनात्मकदृष्ट्या बंधनकारक आहे.

प्रश्न ५: ७४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार किती लोकसंख्येपेक्षा जास्त असलेल्या नागरी क्षेत्रात 'वॉर्ड समिती' (Wards Committee) स्थापन करणे बंधनकारक आहे?

प्रश्न ६: 'पेसा कायदा, १९९६' (PESA Act) संमत करण्यासाठी कोणत्या समितीने मुख्य शिफारस केली होती?

- **उत्तर:** (२)
- **स्पष्टीकरण:** दिलीपसिंग भुरिया समितीच्या शिफारशींवर आधारित २४ डिसेंबर १९९६ रोजी पेसा (PESA) कायदा लागू करण्यात आला, ज्याद्वारे अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामसभांना विशेष अधिकार देण्यात आले.

प्रश्न ७: महाराष्ट्रात ग्रामसेवकांसाठी खालीलपैकी कोणती प्रशिक्षण संस्था उपलब्ध नाही?

- (१) गार्गोटी (कोल्हापूर)
- (२) मांजरी (पुणे)
- (३) यशदा (यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, पुणे)
- (४) शिंदेवाही (चंद्रपूर)

- **उत्तर:** (३)
- **स्पष्टीकरण:** ग्रामसेवक प्रशिक्षण केंद्र (GSTC) हे गार्गोटी, मांजरी, कोसबाड, शिंदेवाही, अमरावती, बुलढाणा, जालना आणि परभणी येथे आहेत. यशदा ही राज्यस्तरीय Apex अधिकारी प्रशिक्षण संस्था आहे.

प्रश्न ८: जिल्हा परिषदेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यास (CEO) परत बोलावण्यासाठी (Recall) जि.प. मध्ये किती बहुमताची आवश्यकता असते?

- (१) १/२ बहुमत
- (२) २/३ बहुमत
- (३) ३/४ बहुमत
- (४) साधे बहुमत

- **उत्तर:** (२)

- **स्पष्टीकरण:** महाराष्ट्र जि.प. व पं.स. अधिनियम १९६१ च्या कलम ९५ नुसार जि.प. च्या २/३ निर्वाचित सदस्यांनी ठराव मंजूर केल्यास राज्य शासन CEO ची तात्काळ बदली करते.

प्रश्न ९: कटक मंडळांचे (Cantonment Boards) पदसिद्ध अध्यक्ष कोण असतात?

- (१) जिल्हाधिकारी
- (२) लष्करी ठाण्याचे स्टेशन कमांडर (Officer Commanding the Station)
- (३) मुख्य कार्यकारी अधिकारी (IDES)
- (४) केंद्रीय संरक्षण मंत्री

- **उत्तर:** (२)

- **स्पष्टीकरण:** कटक मंडळाचे पदसिद्ध अध्यक्ष मिलिटरी स्टेशन कमांडर असतात, तर उपाध्यक्ष नागरी सदस्यांमधून निवडला जातो.

प्रश्न १०: तलाठ्याने दिलेल्या फेरफार नोंदींची (Mutation Entries) तपासणी करून त्यांना अंतिम मंजूरी देण्याचे काम कोण करतो?

- (१) तहसीलदार
- (२) नायब तहसीलदार
- (३) महसूल निरीक्षक / मंडळ अधिकारी (Circle Officer)
- (४) गटविकास अधिकारी

- **उत्तर:** (३)

- **स्पष्टीकरण:** तलाठी फेरफार नोंदवतो, आणि मंडळ अधिकारी (Circle Officer) त्याची कायदेशीर पडताळणी करून फेरफार प्रमाणित करतो.

प्रश्न ११: भारतातील विभागीय आयुक्त (Divisional Commissioner) या पदाची निर्मिती १८२९ मध्ये कोणी केली?

- (१) लॉर्ड रिपन
- (२) लॉर्ड डलहौसी
- (३) लॉर्ड विल्यम बेंटिक
- (४) लॉर्ड कर्झन

- **उत्तर:** (३)

- **स्पष्टीकरण:** लॉर्ड विल्यम बेंटिक यांनी १८२९ मध्ये महसुली व दंडाधिकारीय समन्वयासाठी विभागीय आयुक्त पदाची निर्मिती केली होती.

प्रश्न १२: ७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार ११ व्या अनुसूचीमध्ये पंचायत राज संस्थांकडे किती विषय सोपवण्यात आले आहेत?

- (१) १८ विषय
- (२) २४ विषय
- (३) २९ विषय
- (४) ३३ विषय

- उत्तर: (३)
- स्पष्टीकरण: ११ व्या अनुसूचितील ग्रामीण स्थानिक संस्थांसाठी २९ विषय आहेत, तर १२ व्या अनुसूचितील नागरी संस्थांसाठी १८ विषय आहेत.

प्रश्न १३: खालीलपैकी कोणत्या समितीने पंचायत राज संस्थांमध्ये न्याय पंचायती पूर्णपणे रद्द करण्याची शिफारस केली होती?

- (१) वसंतराव नाईक समिती
- (२) ल. ना. बोंगिरवार समिती
- (३) अशोक मेहता समिती
- (४) बलवंतराय मेहता समिती

- उत्तर: (२)
- स्पष्टीकरण: ल. ना. बोंगिरवार समितीने (१९७०) मूल्यमापन करताना न्याय पंचायतींचा कोणताही विशेष उपयोग होत नसल्याने त्या रद्द करण्याची शिफारस केली.

प्रश्न १४: महाराष्ट्रातील सर्वात मोठे कटक मंडळ (Cantonment Board) खालीलपैकी कोणते आहे?

- (१) कामठी
- (२) देवळाली
- (३) पुणे कटक मंडळ
- (४) देहूरोड

- उत्तर: (३)
- स्पष्टीकरण: महाराष्ट्रात एकूण ७ कटक मंडळे असून पुणे कटक मंडळ हे लोकसंख्येच्या दृष्टीने मोठे व प्रथम श्रेणीतील (Category 1) कटक मंडळ आहे.

प्रश्न १५: महाराष्ट्रात जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्षांना कोणाचा दर्जा देण्याची शिफारस पी. बी. पाटील समितीने केली होती?

- (१) कॅबिनेट मंत्री
- (२) राज्यमंत्री (Minister of State)
- (३) उपसभापती
- (४) विभागीय आयुक्त

- उत्तर: (२)
- स्पष्टीकरण: पी. बी. पाटील समितीने (१९८४) जिल्हा परिषदेला अधिक प्रभावशाली बनवण्यासाठी जि.प. अध्यक्षांना राज्यमंत्र्यांचा दर्जा देण्याची शिफारस केली होती.

— end —